

# EŞİT YURTTAŞLIK HAKLARI BAĞLAMINDA ÇİNGENE YURTTAŞLARIN SOSYAL VE EKONOMİK HAKLARA ERİŐİMİ: EDİRNE ÖRNEĞİ\*

**Mustafa Kemal Öke**  
**Abant İzzet Baysal Üniversitesi**  
**Senem Kurt Topuz**  
**Abant İzzet Baysal Üniversitesi**

## ÖZET

Bu çalışmanın genel amacı Çingene yurttaşların sosyal ve ekonomik haklar bağlamında devletle olan ilişkilerini analiz etmektir. Çalışmada eğitim ve öğrenim hakkı, sosyal güvenlik hakları, sağlık hizmetleri ve çevrenin korunması hakkı, konut hakkı ve çalışma hakkı bu kapsamda değerlendirilen temel haklar olarak ele alınmıştır. Bu bağlamda çalışmada Çingene yurttaşların Anayasada yer alan sosyal ve ekonomik hakların kendilerine ne ölçüde sağlandığına ilişkin görüşleri, diğer bir ifadeyle bu konudaki algıları birinci elden toplanan verilerle belirlenmeye çalışılmıştır.

Yapılan alan çalışmasının sonucunda elde edilen bulgulara göre, genel olarak Edirne’de yaşayan Çingene yurttaşlar iş ve işsizliğe ilişkin haklardan yararlanamadıklarını ifade etmişlerdir. Bunun hemen ardından Çingene yurttaşların ulaşamadıkları ve/veya yararlanamadıkları sosyal ve ekonomik hakların başında yaşanabilir konut ve sağlıklı çevre hakkı gelmektedir. Bu sonuçlara ek olarak Çingene yurttaşlar, devletin kendilerine istedikleri alanda çalışma özgürlüğü sağlamadığını ifade etmişlerdir. Çingene yurttaşların eğitim imkanlarına ilişkin algısı da nispeten olumsuzdur. Devlet tarafından yeterli kadar sağlandığına inanılan ve bu konudaki algılarının olumlu olduğu sosyal ve ekonomik hakların başında ise sosyal güvenlik ve sağlık hizmetlerinden yararlanma hakları gelmektedir.

**Anahtar Kelimeler:** Yurttaşlık, Çingeneler, Devlet-Yurttaş İlişkisi, Sosyal ve Ekonomik Haklar

## ABSTRACT

The general aim of this study is to analyze Gypsy citizen’s relationship with state in the context of social and economic rights. Within this scope; right to education, right to social security, right to health service and protection of environment, right to housing and right to employment are discussed as basic rights in the study. In this sense, it is tried to determine Gypsies citizen’s opinion that social and economics rights in the Constitution concerning be provided to themselves in what extent, i.e. their perceptions on this matter, with the primary collected data.

\* Bu çalışmada M. Kemal Öke ve Senem Kurt Topuz tarafından yapılan 108K382 numaralı TÜBİTAK Projesinin bulgularından yararlanılmıştır.

One of the findings of the field work is that Gypsy citizens who live in Edirne generally expressed that they cannot benefit from rights concerning work and unemployment. Another one is right to livable housing and healthy environment as part of Gypsy citizens' unable to taking advantage and/or not achieving of the rights. In addition, Gypsy citizens denote that the state does not provide them freedom of labor. Gypsy citizens have relatively negative perception on education opportunities. The rights to social security and health services are at the beginning of the social and economics rights are provided sufficiently by the state, and they have affirmative perception about these rights.

**Keywords:** Citizenship, Gypsies, State-Citizen Relationship, Social and Economic Rights

## **GİRİŞ**

Avrupa Birliği (AB) Konseyi Irkçılık ve Hoşgörüsüzlüğe Karşı Avrupa Komisyonu (ECRI)<sup>1</sup> 2005 yılında yayınladığı Türkiye ile ilgili üçüncü raporunda, zayıf durumdaki gruplar arasında saydığı Türkiye'deki Çingenerin sosyal alanlardan tümüyle dışlanmış olmaktan kaynaklanan zorluklarla karşılaştıklarını, istihdam, konut ve kamuya açık alanlardan faydalanma konularında ayrımcılığa uğradıklarını ileri sürmektedir. ECRI (2005)'ya göre, Türkiye'deki Çingener, çoğu kez alternatif konut önerileri sunulmaksızın zorla konuldukları geçici yerleşim birimlerinde zor koşullarda yaşamaktadırlar. Sağlık hizmetlerinden faydalanmada ve istihdamda bir fırsat eşitsizliği söz konusudur, ama aynı zamanda ebeveynlerin çocuklarını okula yollayamayacak kadar fakir olmaları nedeniyle eğitim hizmetlerinden faydalanmada da bir fırsat eşitsizliği mevcuttur. Bu nedenle ECRI 2001 yılında yayınladığı rapora benzer biçimde, üçüncü raporda, Türk yetkililere zayıf durumdaki gruplar arasında saydığı Türkiye'deki Çingene toplumunun durumunu ele alıp, özellikle de hoşgörüsüzlük ve yaşamın çeşitli alanlarındaki ayrımcılıklar açısından karşılaşılabilecekleri sorunları saptayacak araştırmalar yapılmasını tavsiye etmiştir.

ECRI ile benzer şekilde European Roma Rights Center (ERRC)<sup>2</sup> da Türkiye'deki Çingenerin haklarına ilişkin yaptığı değerlendirmede (ERRC, 2009a ve ERRC, 2009b) Çingenerin sosyal olarak tümüyle dışlanmış olmaktan kaynaklanan ciddi zorluklarla karşılaştığını ifade etmektedir. ERRC'nin 2009 yılında yapmış olduğu değerlendirmelere göre Çingener istihdam alanında ve kamuya açık alanlardan faydalanmada ayrımcılığa tabi tutulmaktadır.

Türkiye'de yaşayan Çingenerin durumlarına ilişkin raporlar ve değerlendirmelerin dışında meselenin toplumsal boyutuna bakıldığında, Türkiye'de Çingenerlere karşı önyargılı

<sup>1</sup> Irkçılık ve Hoşgörüsüzlüğe Karşı Avrupa Komisyonu, Avrupa Konseyi'ne üye bütün ülkelerde ırkçılık, ayrımcılık, Yahudi düşmanlığı ve hoşgörüsüzlükle mücadele etmeye öncülük etmekte ve bunlara karşı yasal ve siyasal korumayı güçlendirmek için çalışmaktadır. Bu çerçevede mevcut ulusal ve uluslararası önlemlerin etkinliğini değerlendirmekte ve bunların güçlendirilmesi için öneriler sunmaktadır. Çalışma alanları arasında ırkçılık, yabancı düşmanlığı, hoşgörüsüzlük, anti semitizm ile insan hakları temelli bir mücadele yürütmek yer almaktadır. Komisyon 1993 yılında kurulmuş ve 1995 yılında Komisyon'un yapısı güçlendirilmiştir. Komisyon genellikle ECRI kısaltmasıyla anılmaktadır. Komisyon bugüne kadar üç tur halinde Avrupa Konseyi üye ülkeleri ile ilgili raporlar yayınlamıştır. Ayrıca Komisyon ayrımcılığı engellemek için Hükümetlere yönelik olarak çeşitli alanlarla ilgili uygulamalara dair genel yorumlar yayımlamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. [www.coe.int/ecri](http://www.coe.int/ecri)

<sup>2</sup> European Roma Rights Center'a ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.errc.org/>

bir tutum sergilenerek toplumun bütününden farklı bir uygulamaya maruz kaldıkları da görülmektedir. Bunun en belirgin örneklerinden birisi, Türkiye Cumhuriyeti yurttaşı olan Çingenerin, uzun süre nüfus cüzdanlarında yazan Kıpti Müslim<sup>3</sup> terimiyle anılmış olmalarıdır (Çekiç, 2010).<sup>4</sup> Adnan Menderes'in 1950'li yıllardaki iktidarı döneminde, Çingenerin "esmer vatandaş" olarak anılması ve adlandırılması da bu farklı uygulamalar içinde diğer bir belirgin örnektir (Arayıcı, 2008: 244).

Bu farklı uygulamalarla birlikte bazı hukuki düzenlemelerde de Çingenerlere ilişkin ayrımcı ifadeler rastlanmaktadır. Örneğin, 1934 tarihli İskan Kanununda Çingenerlere yönelik ayrımcı ifadeler yer almıştır. Kanunun 4. maddesi şu hükmü içermektedir: "Türk kültürüne bağlı olmayanlar, anarşistler, göçebe Çingenerler, casuslar ve memleket dışına çıkartılmış olanlar, Türkiye'ye 'muhacir' göçmen olarak kabul edilemezler". Ancak ifade etmek gerekir ki, 2006'da kaldırılan bu hükümlerle birlikte Çingenerin yasa önündeki eşitliklerinin sağlanması yönünde önemli bir adım atılmıştır. Bunun yanında Polisin Merasim ve Topluluklardaki Rolüne ve Polis Karakolları Teşkilatlanmasına Dair Talimatname'nin 134/B/a/5 maddesinde, Esaslı bir mesleği olmayan Çingenerler, önleyici tedbirlere konu olan şüpheli kategorilerinden biri olarak belirtilmiş ve bu düzenleme de 20.06.2006 tarihli Bakan Onayı ile yürürlükten kaldırılmıştır. Ancak hala varlığını koruyan ayrımcı bir başka yasa olan, Yabancıların Türkiye'de İkamet ve Seyahatleri Hakkında Kanun'un 21. maddesinde "Tabiiyetsiz veya yabancı devlet tebaası olan Çingenerlerin ve Türk kültürüne bağlı olmayan yabancı göçbelerin sınır dışı edilmelerine İçişleri Bakanlığı صلاحیyetlidir." denmektedir.

Yukarıda ifade edilen hukuki düzenlemelerde uzun yıllar var olmuş ya da halen varlığını koruyan ayrımcı ifadeler kuşkusuz Çingene yurttaşları rahatsız etmek ve bu durum kendilerinde eşit yurttaşlık anlayışının zedelendiği hissini yaratmaktadır. Bununla birlikte Çingene yurttaşların diğer toplum kesimleriyle kıyaslandığında görece düşük statüleri ve kısıtlı imkanları da bu hissi derinleştirmektedir. Ayrıca, Türkiye Cumhuriyeti yurttaşı Çingenerleri tanımlayan bir kavram olarak esmer vatandaş nitelemesi de aslında özü itibarıyla yurttaşlık mantığına aykırıdır. Her şeyden önce yurttaş kimliği bireylerin bütün diğer kimliklerinin üstünde ve ötesinde bir kimliktir. Dolayısıyla kişinin etnik kimliğinin bir parçası olan ten rengi bağlamında esmerliği ve aynı zamanda yurttaş olarak tanımlanması çelişkili ve bir o kadar da ayrımcı bir tutumun göstergesidir.

Bu kapsamda çalışmada Çingene yurttaşlara Anayasada yer alan ve sosyal ve ekonomik haklar başlığı altında bulunan eğitim ve öğrenim hakkı, sosyal güvenlik hakları, sağlık hizmetleri ve çevrenin korunması hakkı, konut hakkı ve çalışma hakkı gibi temel hakların ne

<sup>3</sup> Çingenerin Kıpti Müslim olarak Cumhuriyet arşivlerinde de yer aldığı görülmektedir. Bunun için bkz. Cumhuriyet Arşivleri, Tarih: 23/3/1927 Fon Kodu: 272..0.0.65, Yer No: 6.5..4..

Çingenerin Kıpti Müslim olarak adlandırıldığı bir başka örnek de Emirdağ'da yaşayan Çingenerlere ilişkin bir alıntıdan verilebilir: "Emirdağ'daki Abdallar (Çingenerlere yönelik bir adlandırma), ilk nüfusa yazılışlarında "Kıpti Müslim" diye kayıt edilmişler. 1975 yılında çıkarılan yazım yönetmeliğinde din haneleri "İslam" olarak değiştirilmiştir" (Barış, 2009).

<sup>4</sup> Ülkemizde Kıpti kelimesi hala çok yaygın bir şekilde kullanılmaktadır (Özkan, 2000: 4; Oprışan, 2002). Kıpti, Mısırlı anlamına gelmektedir. Osmanlı döneminde Çingane şeklinde ifade edilen Çingenerler, Mısırlı oldukları düşüncesiyle, Kıpti adıyla anılmış (Çelik, 2004: 1) ve bu tabir günümüze kadar gelmiştir.

ölçüde sağlandığına ilişkin görüşleri diğer bir ifadeyle bu konudaki algıları birinci elden toplanan verilerle belirlenmeye çalışılmıştır. Bu çalışmada ana kitle Edirne’de yaşayan Çingene yurttaşlardır. Çalışma, Çingene nüfusun yoğun olarak yaşaması ve geçmişte yoğun Çingene göçü alması sebebiyle Edirne’de yürütülmüştür. Edirne’nin bir başka özelliği de burada yerleşik olarak yaşayan Çingenelerin kendi kültürlerini korumasıdır.

## **I. YURTTAŞ VE YURTTAŞLIK KAVRAMI**

Yurttaş, bir siteye yani hukuksal olarak tanımlanmış bir bütüne ait olan kişidir. Yurttaş olmak demek, grubun içinde yaşamak ve söz konusu grubun belirlediği normun sağladığı haklara sahip olmak demektir (Bouineau, 1998: 114). Etimolojik olarak yurttaş ya da İngilizce olarak citizen, Fransızca citoyen; cite’den ya da cite’de oturan ve burada bazı haklardan faydalanan insan anlamına gelmektedir (Kadioğlu, 1996: 121).

Yurttaşlık esas itibariyle bireyin feodalite, monarşi ve tiranlıktaki gibi başka bir bireyle ya da ulustaki gibi bir grupta değil, hukuksal olarak tanımlanmış bir bütün olan devlet fikriyle bağını tanımlamaktadır (Heater, 2007: 9). En genel tanımıyla yurttaşlık teritoryal devlete siyasal aidiyetin anlatımıdır ve bireyler bu aidiyet dolayısıyla bir dizi özel hak ve görevin bağlı olduğu bir yasal statü ile donanmaktadır (Üstel, 1999: 80). Ancak yurttaşlık yalnızca haklar ve sorumluluklarla tanımlanan belli bir hukuki statü değildir. Aynı zamanda başlı başına bir kimliktir, kişinin hukuksal olarak tanımlanmış bir bütün olarak devlete üye olmasının anlatımıdır (Kymlicka, 2004: 454).

Yurttaşlık, yukarıda da ifade edildiği gibi feodal döneme dair tüm yapıların ve bunların üzerine inşa edildiği tüm kavramların, kurumların ve kodlamaların dönüştüğü bir döneme aittir. Yurttaşlık esas itibariyle modernite ve Aydınlanma çerçevesinde kişinin devlet karşısındaki konumunun yeniden biçimlendiği toplumsal ve siyasal bir olgudur. Yurttaşlık nihai aşamada modern bir kavramdır (Tol Göktürk, 2006). Esas itibariyle modern yurttaşlık bireyin devletle olan ilişkisinde sahip olması gereken hakları ve yerine getirmesi gereken yükümlülükleri ifade eden anayasal bir kavram (Kaya, 2006: 98) olarak ortaya çıkmıştır.

Modern yurttaş, aynı zamanda devlete üyelik sıfatıyla herhangi bir topluluğa aidiyetten bağımsız olarak herkes için aynı olan yükümlülüklerin paydaşı olma özelliğini gösterir. Eşit yükümlülükleri paylaşan modern yurttaşlar, dil, din ve diğer etnik özelliklerine bakılmaksızın yasalar karşısında eşittirler (Ünsal, 1998: 4). Bir başka ifadeyle yurttaşlar, kendilerine eşlik eden tüm haklar ve ödevlerle birlikte siyasal bir topluluğun tam ve eşit üyeleridir (Faist, 2003: 194).

Haklar itibariyle yurttaşlığa baktığımızda yurttaşlığın esas itibariyle tarihsel açıdan üç farklı eksenin bir araya gelmesiyle oluştuğu ileri sürülebilir. Bu eksenler sırasıyla medeni haklar, siyasal haklar ve sosyal haklardır. Bu aşamaların her birisi Batı’da o gelişmeyle ilgili büyük halkaların oluşumuna karşılık gelmektedir ve dolayısıyla yurttaşlık tamamlanan bir süreçtir. Zaten medeni hakların oluşumu 18. yüzyıla, siyasal hakların oluşumu 19. yüzyıla ve sosyal hakların oluşumu ise 20. yüzyıla rastlamaktadır (Marshall, 2006: 9).

Bu bağlamda yurttaşlığın tam olarak gerçekleşmesi için herkesin toplumun eşit ve özgür bir üyesi olarak muamele görmesinin sağlanması ve insanlara giderek artan sayıda yurttaşlık hakkının verilmesi gerekmektedir. Bu haklar kısıtlandığında veya ihlal edildi-

ğinde ise insanlar doğal olarak marjinalleşecek ve ortak yaşama katılamayacaklardır (Kymlicka ve Norman, 2008: 188).

Bununla birlikte insanlara giderek artan sayıda yurttaşlık hakkı verilmesi, temelde herkesin toplumun eşit ve özgür bir üyesi olarak muamele görmesini sağlamanın yanında yurttaşlar arasında belli bir ortak ulusal kimliği de geliştirecektir. Yurttaşlık haklarının sağlık hizmetleri ve eğitim gibi temel sosyal hakları da içerecek biçimde genişletilmesinin temelinde, bunun ortak bir ulusal üyelik ve ortak bir ulusal kimlik duygusunu geliştireceğine duyulan inanç da vardır (Kymlicka, 2004: 454).

Dolayısıyla yurttaşların sağlık ve eğitim hizmetlerinden faydalanmasını sağlamak sadece insani nedenler açısından önem arz etmemektedir. Özellikle sosyal haklar bağlamında düşünüldüğünde sosyal hakların daha önce dışlanmış grupların ortak bir ulusal kültürle bütünleşmelerini sağlayacağı ve böylece bir ulusal birlik ve bağlılık kaynağı olacağı aşikardır. Bu durum ise yurttaşlığın sosyal haklarla olan ilişkisinin ortaya konması bakımından önemli bir noktadır.

### 1. Türkiye’de Yurttaşlık

Türkiye’de gerek 1924 ve 1961 Anayasalarında, gerekse 1982 Anayasasında yurttaşlık kavramı devletle kurulan hukuki bağ temelinde tanımlanmış, etnik köken bu hukuki kurumun önkoşulu olarak kabul edilmemiştir. Literatürde de, Türk ve Türklük kavramlarının din, ırk, dil ya da kültür farklılığına işaret eden kavramlar olmadığı, Türklük ile Türkiye Cumhuriyeti’ne hukuki ve siyasal bağlılığın ifadesi olarak yurttaşlık kavramının, Türk ile de Türkiye Cumhuriyeti yurttaşlarının kastedildiği hususundaki görüş ağır basmaktadır (Göztepe, 2003: 235).

1982 Anayasasında yer alan vatandaşlıkla ilgili hükme göre: “Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türk’tür. Türk babanın veya Türk ananın çocuğu Türk’tür”.

Türk hukukunda vatandaşlara tanınan haklar, Anayasada ve diğer kanunlarda açık olarak ifade edilmiştir. Özellikle, Anayasanın başlangıç hükümlerinde “Her Türk vatandaşının bu Anayasadaki temel hak ve hürriyetlerden eşitlik ve sosyal adalet gereklerince yararlanarak milli kültür, medeniyet ve hukuk düzeni içinde onurlu bir hayat sürdürme ve maddi ve manevi varlığını bu yönde geliştirme hak ve yetkisine doğuştan sahip olduğu” kabul edilmiştir.

Ayrıca Türk vatandaşları arasında temel hak ve hürriyetlerden yararlanma bakımından herhangi bir ayırım yapılamaz. Yürürlükteki Anayasanın Kanun Önünde Eşitlik başlığı taşıyan 10. maddesi bunu hükme bağlamış, “Herkes, dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir” ilkesini benimsemiştir.<sup>5</sup>

<sup>5</sup> Ancak burada ifade edilmesi gereken önemli bir nokta Türkiye’nin henüz Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin 12. protokolünü imzalamamış olmasıdır. İnsan Hakları ve Temel Özgürlüklerin Korunmasına İlişkin Sözleşme’ye Ek 12 Numaralı Protokol: “Yasa ile öngörülmesi olan tüm haklardan yararlanma, cinsiyet, ırk, renk, dil, din, siyasi veya diğer kanaatler, ulusal veya sosyal köken, ulusal bir azınlığa mensup olma, servet, doğum veya herhangi bir diğer statü bakımından hiçbir ayrımcılık yapılmadan sağlanır. Hiç kimse, hangisi olursa olsun hiçbir kamu makamı tarafından özellikle 1. fıkrada belirtilen gerekçelere dayalı bir ayırma maruz bırakılamaz” şeklindedir (ERRC, 2009a).

Ancak yurttaşların hak ve özgürlükler bakımından eşit olduklarının yasa metinleriyle ilan edilmesi tek başına yeterli değildir. Bu soyut yasa kurallarının somut önlemlerle ve katkılarla desteklenmesi gerekmektedir (Aybay, 1998: 39). Çünkü Kymlicka ve Norman (2008)'ın da ifade ettiği gibi, yurttaşlar hak ve özgürlükleri kısıtlandığında veya ihlal edildiğinde marjinalleşecek (aykırılacak) ve ortak yaşama katılamayacaklardır.

Ayrıca, yasa metinlerinde yurttaşların hak ve özgürlükler bakımından eşit olduğu savunulurken, bu eşitliğin günlük yaşamdaki karşılığı üzerinde pek durulmamaktadır. Teoride haklar bakımından eşit kabul edilen yurttaşların hepsi, kendilerine verilen haklara ulaşma konusunda aynı derecede eşit olmayabilirler. Bu eşitliğin sağlanmaması durumunda ise yurttaşlar kendilerini mağdur, haksızlığa uğramış veya ihmal edilmiş saymaktadırlar (Aydın, 2005).

Nitekim Avrupa Parlamentosu 2005 Mayıs başında, AB'ye aday ve üye ülkelere çağrıda bulunarak Çingene'leri bu kapsamda değerlendirmiş, durumlarının iyileştirilmesini istemiştir. Bu noktada bu çalışmanın neden Çingene'ler üzerine odaklandığının cevabı da verilmiş olmaktadır.

Avrupa'da en büyük azınlık grubu olmalarına rağmen, en düşük eğitim, en yüksek işsizlik seviyesine sahip, en fakir ve en marjinal kesimi oluşturan Çingene'lerin <sup>6</sup> (Serin, 2005) Türkiye'deki durumlarının ele alındığı bu çalışmada, Anayasada yer alan sosyal ve ekonomik hakların sağlanmasına ve bu hakların ihlaline yönelik algıları birinci elden toplanan verilerle tespit edilmeye çalışılmıştır.

## II. YÖNTEM

Bu çalışmanın genel amacı Çingene yurttaşların sosyal ve ekonomik haklar bağlamında devletle olan ilişkilerini analiz etmektir. Çalışmada şu an yürürlükte olan 1982 Anayasası'nda sosyal ve ekonomik haklar başlığı altında ele alınan eğitim ve öğrenim hakkı, sosyal güvenlik hakları, sağlık hizmetleri ve çevrenin korunması hakkı, konut hakkı ve çalışma hakkı bu kapsamda değerlendirilen temel haklar olarak ele alınmıştır. Bu bağlamda çalışmada Çingene yurttaşların Anayasada yer alan sosyal ve ekonomik hakların kendilerine ne ölçüde sağlandığına ilişkin görüşleri diğer bir ifadeyle bu konudaki algıları birinci elden toplanan verilerle belirlenmeye çalışılmıştır.

Çalışmada öncelikle yurttaşlık ve Çingene'ler üzerine yazılmış, ikincil kaynaklar toplanıp incelenmiştir. Ardından birincil veri toplamak amacıyla, güvenilir ve sistematik veri toplamak için geliştirilen anket yöntemi kullanılmıştır. Çalışmanın Edirne ölçeği üzerinden yürütülmek istenmesinin birkaç nedeni bulunmaktadır. Öncelikle Edirne tarihsel olarak Türkiye'nin önemli şehirlerinden biridir ve Türkiye'nin Avrupa'ya açılan kapısıdır. Birçok farklı kültürü bir arada barındıran bu şehir Osmanlı İmparatorluğu döneminde uzun süre başkent olmuştur. Bu dönemde Çingene göçü alan şehir, yine, I. Dünya Savaşı sonrasında Lozan Anlaşmasına da bağlı olarak Balkan ülkelerinden önemli oranda göç almıştır (Ara-

<sup>6</sup> Ancak şunu da ifade etmek gerekir ki, Çingene'ler Avrupa'nın çoğu yerinde azınlık değil yurttaş olarak görülmektedir. Ancak buna rağmen hakların kullanılması bağlamında sorunlarla karşı karşıyadırlar. Bkz. Social Agenda Is: No: 24, July 2010

yıcı, 2008: 235). Balkan ülkelerinden göç eden Çingene nüfusunun bir kısmı sonraki yıllarda Anadolu'nun değişik şehirlerine de buradan göç etmişlerdir. Bugün Türkiye'nin birçok farklı bölgesinde yaşayan Çingenelerin nüfusa oranla en yoğun olarak yaşadığı illerin başında Edirne gelmektedir. Bununla birlikte burada yerleşik olan Çingenelerin kendi kültürlerini yaşatması ve kimliklerini koruması önemli bir tercih noktasıdır.

Anket çalışması yüz yüze görüşme tekniği kullanılarak 2009 yılı Mayıs ve Haziran aylarında toplam 415 kişi ile yapılmıştır. Anket bulgularından elde edilen sonuçlar tablolastırılmış ve yorumlanmıştır. Ayrıca, görüşmeler sırasında ilave edilen düşünceler ve yapılan gözlemler de çalışmanın son şeklini almasına katkı sağlamıştır.

### III. BULGULAR

Bu bölümde öncelikle örnek kitlenin demografik özellikleri ele alınmıştır. Sonrasında ise Çingene yurttaşların sosyal ve ekonomik haklar bağlamında devletle olan ilişkileri belirlemeye yönelik olarak elde edilen anket sonuçları değerlendirilmiştir. Anket görüşmelerinden elde edilen verilerin istatistiksel testlere uygunluğunu belirlemek için cevaplayıcıların bağımsızlık kontrolü, cevapların tesadüflüğü ve normallik dağılımı ile anket formunda yer alan ölçeklerin güvenilirliğine ilişkin ön testlerin sonuçları değerlendirilmiştir. Cevaplayıcıların bağımsızlık kontrolü için SPSS paket programı ile yapılan Ki-Kare testi sonucunda, katılımcıların anket formunda yer alan soruların cevap seçeneklerini istatistiksel olarak anlamlı biçimde birbirinden ayırt edebildiği tespit edilmiştir. Anket çalışmasından elde edilen yanıtların tesadüflüğü ve normallik dağılımı için yapılan sınamalar sonucunda verilerin genel olarak tesadüflük ve normal dağılım özelliklerini sağladığı görülmüştür. Dolayısıyla örneklemeden elde edilen verilerin tesadüflü olarak toplandığı ve örneklemeden elde edilen sonuçların da ana kitleye genellenebileceği ileri sürülmüştür.

#### 1. Örneklemin Demografik Özellikleri

Anket çalışmasında yer alan örneklemin demografik özelliklerini görmek amacıyla Tablo 1 hazırlanmıştır. Bu tabloda katılımcıların yaş, eğitim, gelir durumu, cinsiyet ve meslek gibi özelliklerine ilişkin elde edilen sonuçlar verilmiştir.

Tablo 1'deki sonuçlara göre, ankette yer alan katılımcılardan 201'i (%48.4) erkek ve 214'i (%51.6) kadındır. Katılımcıların 150'si (%36.1) 35-49 yaş aralığındayken, 100'ü (%24.1) 26-34; 77'si (%18.6) 50-64; 68'i (%16.4) 18-25; 17'si (%4.1) 65-74 ve nihayet sadece 3'ü (%0.7) ise 75 ve üzeri yaş grubundadır. Katılımcıların 129'u (%31.1) okuryazar değildir, 51'i (%12.3) okur yazardır. Katılımcıların 185'i (%44.6) ilköğretim, 40'ı (%9.6) ilköğretim (ortaokul) ve nihayet 10'u (%2.4) lise mezunudur. Ankete katılanlar içerisinde üniversite mezunu bulunmamaktadır. Bu sonuçlardan rahatlıkla anlaşılacağı üzere, örneklem içerisinde yer alan katılımcıların eğitim düzeyleri son derece düşüktür. Katılımcıların yalnızca %12'lik bir kısmı lise ve ortaokul (ilköğretim) mezunudur. Sadece okuryazar ve ilköğretim mezunu olanların toplamı dahi %57 gibi önemli bir orana ulaşmaktadır. Bununla birlikte okuryazar olmayanların oranı ise (%31)'dir.

Gelir düzeyi açısından bakıldığında katılımcıların yaklaşık 316'sının (%76) ortalama geliri 0-500 TL arasındadır. Katılımcılardan 82'si (%19.8) 501-1000 arası; 11'i (%2.7)

Tablo 1. Örneklemin Demografik Özellikleri

<b>Eğitim</b>	Sıklık	Oran (%)
Okur Yazar Değil	129	31.1
Okur Yazar	51	12.3
İlkokul	185	44.6
İlköğretim (Ortaokul)	40	9.6
Lise	10	2.4
<b>Yaş</b>		
18-25	68	16.4
26-34	100	24.1
35-49	150	36.1
50-64	77	18.6
65-74	17	4.1
75 ve Üzeri	3	0.7
<b>Meslek (Çalışma Durumu)</b>		
Devlet memuru	2	.5
Esnaf	23	5.5
Ev hanımı	107	25.8
İşçi	25	6
İşsiz	56	13.5
Emekli	24	5.8
Serbest Meslek	44	10.6
Diğer	134	32.3
<b>Cinsiyet</b>		
Bay	201	48.4
Bayan	214	51.6
<b>Aylık Ortalama Gelir</b>		
0-500 TL	316	76.1
501 -1000 TL	82	19.8
1001 - 1500 TL	11	2.7
1501 -2500 TL	4	1.0
2501 ve üzeri TL	2	.5

1001–1500 arası; 4’ü (%1.0) 1501–2500 arası ve sadece 2’si (%0.5) 2501 ve üzeri bir aylık ortalama gelire sahiptir. Ankete katılanların 2’si (%0.5) devlet memuru; 23’ü (%5.5) esnaf; 107’si (%25.8) ev hanımı, 25’i (%6.0) işçi, 56’sı (%13.5) işsiz, 24’ü (%5.8) emekli, 44’ü (%10.6) serbest meslek ve 134’ü (%32.3) diğer kategorisindedir. Diğer grubu içerisinde düzenli bir işe sahip olmayan, aslında “işsiz” kategorisinde sayabileceğimiz insanlar yer almaktadır. Bu insanlar, kurbağacılık, çöpçülük, hamallık, hurdacılık, mevsimlik tarım işçiliği, merdiven temizliği, kağıt toplayıcılığı, arabacılığı gibi kayıt dışı geçici işler yapmaktadırlar. O halde, kendini işsiz olarak görenlerin yanında, düzenli işi olmayıp diğer



grubunda yer alanların toplamı 190 kişi (%48.5)'dir. Dolayısıyla bu oran bize yaklaşık her iki kişiden birinin işsiz olduğunu ifade etmektedir. Burada elde edilen çarpıcı bir sonuç da ankete katılan 415 kişiden sadece 2'sinin devlet memuru olmasıdır.

Ülkemizde halen yürürlükte olan 1982 Anayasasının 60. maddesinde “herkesin, sosyal güvenlik hakkına sahip olduğunu” belirtilmiştir. Bu doğrultuda katılımcılara demografik özelliklerinin yanında sahip oldukları sosyal güvencenin ne olduğu da sorulmuştur. Tablo 2’de katılımcıların sosyal güvencelerine ilişkin elde edilen sonuçlara yer verilmiştir.

Tablo 2. Katılımcıların Sahip Oldukları Sosyal Güvence

Sosyal Güvenlik	Sıklık	Oran (%)
Bağkur	38	9.2
SSK	72	17.3
Emekli Sandığı	9	2.2
Özel Sigorta	3	0.7
Yeşil Kart	260	62.7
Güvencem Yok	29	7.0
Diğer	4	1.0
<b>Toplam</b>	<b>415</b>	<b>100.0</b>

Tablo 2’de görüleceği üzere, katılımcıların 260’ı (%62.7) yeşil karta sahiptir. Katılımcıların 72’si (%17.3) SSK; 38’i (%9.2) Bağkur, 9’u (%2.2) Emekli sandığı ve 3’ü (%0.7) özel sağlık sigortasına sahiptir. 29 kişinin (%7.0) herhangi bir sosyal güvencesi yoktur. 4 kişi (%1.0) diğer kategorisindedir. Diğer kategorisinde yer alanlar işlemlerinin sürmesi nedeniyle geçici süre ile herhangi bir sosyal güvenceden mahrum kaldıklarını ifade etmişlerdir.

Anayasasının 60. maddesinin devamında “Devlet, bu güvenliği sağlayacak gerekli tedbirleri alır ve teşkilatı kurar” denmektedir. Bu bağlamda, Edirne’de yaşayan Çingenelerin %7’lik kısmı dışında kalan büyük çoğunluğunun bir sosyal güvenliğe sahip olduğu ifade edilebilir. Edirne’de yaşayan Çingenelerin %62.7 gibi büyük bir çoğunluğu yeşil kart sahibidir. Yeşil kart, hiçbir sosyal güvencesi olmayan ve sağlık hizmetleri giderlerini karşılayacak durumda bulunmayan Türk vatandaşlarının bu giderlerinin devlet tarafından karşılanmasına yönelik bir uygulamadır.<sup>7</sup> Fakat anket görüşmeleri sırasında bazı katılımcılar yeşil kart uygulamasına yönelik eleştirilerde bulunmuş ve yeşil kart yerine devletin iş imkanı yaratmasını istemişlerdir. Örneğin H.K. bu duruma ilişkin olarak aşağıdaki sözleri sarf etmiştir.

“Devlet yeşil kart veriyor, iyiyiz, sadece işimiz yok. Yeşil kart vermeselerdi de keşke iş verselerdi. SSK’lı olsaydık. Ne yapayım onun yeşil kartını. 3 aylık 15-20 TL veriyor. Onu alsan ne olur almasan ne olur. Bizi diri diri öldürüyorlar, yakıyorlar bizi.”

<sup>7</sup> Yeşil Kart uygulama, usul ve esasları için 3816 sayılı kanuna bakınız.

## 2. Ekonomik ve Sosyal Hakların Algılanması

Tablo 3'te sosyal ve ekonomik haklara ilişkin ifadelerin devlet tarafından Çingene yurttaşlara sağlanıp sağlanmadığı, daha açık bir ifadeyle Edirne'de yaşayan Çingene yurttaşların bu konudaki algısı gösterilmektedir. Katılımcılardan her bir ifadeyi 5'li karma ölçek üzerinde değerlendirmeleri istenmiştir. Buna göre; **1. Tamamen Sağlıyor**, **2. Sağlıyor**, **3. Ne sağlıyor ne de sağlamıyor**, **4. Sağlamıyor** ve **5. Hiç Sağlanmıyor** anlamına gelmektedir.<sup>8</sup>

Tablo 3. Katılımcıların Ekonomik ve Sosyal Haklara İlişkin Algıları

Sosyal Güvenlik	N	Ortalama	Standart Sapma
Eğitim ve öğrenim imkanı	415	3.0482	1.39100
İstedığınız alanda çalışma özgürlüğü	415	3.3398	1.16002
İşsiz kaldığınızda koruma (işsizlere işsizlik yardımı)	415	4.1205	.86250
Sağlıklı bir çevrede yaşama imkanı	415	3.4819	1.22535
Sosyal güvenlik	415	1.3711	1.07323
Oturabilir ve yaşanabilir konut imkanı	415	3.4892	1.24693
İşsizlere iş bulma imkanı	415	4.2482	.82156
Tıbbi malzeme ve ilaç	415	2.1470	1.12077
Sağlık hizmeti	415	1.8843	1.15308
Yaşlılara ve sakatlara koruma	415	2.6578	1.18098

Tablo 3'ten de görüldüğü üzere Çingene yurttaşlara göre devlet Anayasal görevlerinden biri olan işsizlere iş bulma imkanı yaratma işlevini neredeyse hiç yerine getirmemektedir. Nitekim en olumsuz değeri (mean=4.24) bu hak elde etmiştir. Bu sonuç aynı zamanda Çingenelerin en önemli sorunlarının başında işsizliğin olduğu anlamına da gelmektedir. Benzer şekilde devletin işsizlere koruma sağlanması görevi olumsuz (mean=4.12) bir değer elde edilmiştir ki bu yoğun bir işsizlik sorunu ile karşı karşıya olan Çingenelerin işsiz kaldıklarında da devlet korumasından yararlanamadıkları ve/veya bu hakka ulaşamadıkları anlamına gelmektedir. Bu konu ile ilgili olarak M.A. aşağıdaki şekilde serzenişte bulunmuştur:

“Bana 1 ton kömür vereceğine iş versin. Devlete borcunu ödeyeceksin, devlete oy vereceksin ama iş istemeyeceksin. Ödevlerini yap, ama hakkını vermiyorlar.”

<sup>8</sup> Bu anlamda tabloya bakıldığında, bir ifade için üçten büyük bir değer elde edilmesi, söz konusu hakkın devlet tarafından Çingenelere yeterince sağlanmadığı anlamına gelmektedir. Diğer bir anlatımla söz konusu hakka erişimde Çingene yurttaşların zorluklarla karşılaştığı ileri sürülebilecektir. Tersi yönde bakıldığında, üçten küçük değerlerde, Çingene yurttaşların algıları söz konusu hakkın kendilerine yeterince sağlandığı şeklindedir. Tam üç değeri ise söz konusu hakkın ne sağlandığı ne de sağlanmadığı anlamına gelmekte yani bir kararsızlık durumuna işaret etmektedir.

Katılımcılardan bazıları eğitim eksikliği nedeni Çingenerin alt düzey işlerde çalışmak zorunda kaldığını ya da eğitilmiş bile olsalar bu konuda ayrımcılığa maruz kalacaklarını ifade etmişlerdir.

O.M.: “Eğitim eksikliği nedeniyle Roman milleti ancak tuvalet temizler.”

R.K.: “Eğitim olmayınca nasıl olacak, nasıl çalışacağız.”

H.B.: “Roman olduğumuz için en okumuşumuz belediyede çöpçü olur.”

Bunların yanında katılımcılardan biri (B.Ç.) ise genelleme yaparak Çingenerin düzenli çalışmaya yatkın olmadıklarını ifade etmiştir:

“Bizim Romanlar sürekli işte çalışmak istemiyorlar, bugün kazandığı 100 lirayı 3 gün yiyecek, bu sürede de çalışmayacak, bu konuda disiplinli değiliz.”

İş ve işsizlik yardımlarına ilişkin sorunların hemen ardından Çingenerin ulaşamadıkları ve/veya yararlanamadıkları en önemli iki Anayasal hak konut ve sağlıklı çevre ile ilgilidir. Buna göre Çingener genel olarak oturulabilir ve yaşanabilir konut (mean=3,48) ve sağlıklı bir çevrede yaşama (mean=3,48) imkanlarına sahip olmadıklarını ileri sürmektedirler.

Katılımcılardan N. Z. bu konudaki sitemini bir karşılaştırmaya dayalı olarak şu şekilde ifade etmiştir:

“Muhacirlere konut yapılıyor ama bana ev yapılmıyor ben barakada yaşıyorum.”

Devletin sağladığı eğitim imkanları (mean=3.04) nispeten olumsuz bir değer almıştır. Buna göre Çingener kısmen de olsa devletin kendilerine yeteri kadar eğitim imkanı sağlamadığını ifade etmişlerdir. Bu konu ile ilgili olarak katılımcılar Çingene çocukları arasında düşük olan okullaşma oranının niteliksiz eğitim ve ayrımcı uygulamalar nedeniyle daha da düştüğünü ifade etmektedirler.

N.Ü.: “Mahallemize giren okul öğretmenleri çok niteliksiz, bu zaten sorunlu olan öğrencilerimizin eğitimini daha da zorlaştırıyor.”

S.A.: “Okullar ayrıldı, Çingener ayrı yere toplandı, öğretmenler ilgi göstermiyor, askerde de ayrılın o zaman.”

Çingener ankette sorulan ekonomik ve sosyal haklardan bazılarının devlet tarafından kendilerine sağlandığı ifade etmişlerdir. Bu kısımda, devlet tarafından yeteri kadar sağlandığına inanılan ekonomik ve sosyal hakların başında, sosyal güvenlik (mean=1.37) gelmektedir. Bunun nedeni başka bir sosyal güvencesi olmayan hemen her Çingene yurttaşın yeşil kart sahibi olmasıdır. Nitekim ankete katılan Çingene yurttaşlar sosyal güvenlik hakkına paralel olarak devletin sağlamış olduğu sağlık hizmetlerinden (mean=1.88) de yeteri kadar faydalandıklarını ifade etmişlerdir. Dolayısıyla Edirne’de yaşayan Çingenerler sosyal güvenlik ve sağlık hizmetleri konusunda son derece olumlu bir algıya sahiptirler. Öte yandan genel olarak Edirne’de yaşayan Çingenerler devletin sosyal güvenlik şemsiyesi altında bulunan yaşlılara ve sakatlara sağladığı korumanın (mean=2,65) da yeterli olduğunu düşünmektedir.

## SONUÇ

Her şeyden önce bu çalışmadan çıkan ana sonuç yurttaşların hukuk önünde var olan eşitliğinin günlük yaşamda her zaman bir eşitlik durumu yaratmadığı ve Çingene yurttaşların bu eşitsizlik durumundan etkilendikleridir. Bu çalışmanın sonuçları referans alınarak ifade edilebilir ki, Çingene yurttaşlar Türkiye’de Anayasal düzenlemeler çerçevesinde eşit yurttaşlık haklarına sahip olmakla birlikte sosyal ve ekonomik haklara erişmek ve bu haklardan faydalanmak bakımından bir takım sıkıntılarla karşılaşmaktadırlar.

Dolayısıyla eşit yurttaşlık hakları bağlamında Çingene yurttaşların Anayasada yer alan haklara rahatlıkla ulaşabilmeleri ve bu konuda herhangi bir ayrımcı ya da farklı muameleye maruz kalmamaları sağlanmalıdır. Ancak belki daha da önemlisi Çingene yurttaşların temel problemlerinin çözümüne yönelik projeler ve uygulamalar ortaya konmalıdır. Bu problemlerin temelinde Çingene yurttaşların düşük sosyo-ekonomik durumları, yetersiz eğitim seviyeleri ve dolayısıyla yurttaşlık hakları konusunda bir bilince sahip olmamaları yatmakla birlikte, bunu toplumun genelinde ve devletin bir takım düzenlemelerinde Çingenelere karşı var olan olumsuz önyargılar ve tutumlar izlemektedir. Ayrıca düzenlemelerdeki bazı ayrımcı ifadeler ve farklı uygulamalar da bu problemleri derinleştirmektedir. Dolayısıyla bu çalışma Çingene yurttaşların Anayasada yer alan sosyal ve ekonomik haklardan faydalanmaları bağlamında yaşadıkları sıkıntıları ve sorun alanlarını tespit etmek suretiyle bu sorunların çözümüne yönelik bir ilk adım olarak kabul edilebilir.

## KAYNAKÇA

### Kitaplar

- Arayıcı, A., (2008), **Avrupa’nın Vatansızları Çingener**, 1. Basım, İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Aydın, S., (2005), **-Amacımız Devletin Bekası- Demokratikleşme Sürecinde Devlet ve Yurttaşlar**, 1. Baskı, Ankara: TESEV Yayınları.
- Fraser, A. (2005), **-Avrupa Halkları- Çingener**, (Çev.: İlkin İnanc), 1. Basım, İstanbul: Homer Kitabevi.
- Fonseca, (2002), **Beni Ayakta Gömün –Çingener ve Yolculukları-**, (Çev.: Özlem İlyas), 1. Baskı, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Heater, D., (2007), **Yurttaşlığın Kısa Tarihi**, (Çev.: Meral Delikara Üst), 1. Baskı, Ankara: İmge Kitapevi Yayınları.
- Kenrick, D., (2006), **Çingener, Ganj’dan Thames’e**, (Çev.: Bahar Tırnakçı), 1. Baskı, İstanbul: Homer Kitabevi ve Yayıncılık.
- Marshall, T. H., (2006), “Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar, T. H. Marshall ve Tom Bottomore, (Çev.: Ayhan Kaya), İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Maushiakova, E., V. POPOV, (2006), **Osmanlı İmparatorluğu’nda Çingener- Balkan Tarihinde Bir Katkı**, (Çev.: Bahar Tırnakçı), 1. Baskı, İstanbul: Homer Kitabevi.

- Özkan, A. R. (2000), **Türkiye Çingeneri**, Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Kültür Bakanlığı Yayınları /2456.
- Kymlicka, W., (2004), **Çağdaş Siyaset Felsefesine Giriş**, (Çev.: Ebru Kılıç), 1. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Tol Göktürk, E. D., (2006), **Dünden Yarına Yurttaşlık – 21. Yüzyılda Yurttaşlık, Ulus Devlet ve Küreselleşme-**, İstanbul: SAV Yayınları, 1. Basım
- Üstel, F., (1999), **Yurttaşlık ve Demokrasi**, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

## Makaleler

- Altınöz, İ., (2007), “XVI. Yüzyılda Osmanlı Devlet Yönetimi İçerisinde Çingener”, **Yeryüzünün Yabancıları Çingener**, (Haz.: Suat Kolukırık), 1. Baskı, İstanbul: Simurg Kitapçılık, s. 13-31.
- Aybay, R., (1998), “Teba-i Osmani”den T. C. Yurtaşı’na Geçişin Neresindeyiz?”, **75 Yılda Tebaadan Yurtaşa Doğru**, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, s. 37-42.
- Barış, R., “Emirdağ’ın Edeleri”, [www.emirdag.gen.tr](http://www.emirdag.gen.tr), 29 Aralık 2009.
- Çekiç, E., (2010), “Türkiye’de Roman Olmak”, **Kültürlerarası Diyalog Platformu Birbirimizi Anlama Seminerleri**, 27 Mayıs 2010.
- Bouieau, J., (1998), “Fransa’da Devrim Döneminde Yurttaşlar ve Yurttaşlık”, **Dersimiz Yurttaşlık**, (Çev.: Yeşim Küey; Haz.: Turan Ilgaz), 1. Baskı, İstanbul: Kesit Yayıncılık, s. 109–143.
- Faist, T., (2003), “Avrupa Birliği İçinde Toplumsal Yurttaşlık”, (Çev.: Özgür Bal, Pelin Ünsal), **Uluslararası İlişkilerde Sınır Tanımayan Sorunlar**, (Derl.: Ayhan Kaya, Günay, Gökso Gökdoğan), İstanbul: Bağlam Yayıncılık, s. 191-218.
- Gökçen, S., ÖNEY, S. (2008), “Türkiye’de Romanlar ve Milliyetçilik”, **Biz Buradayız! Türkiye’de Romanlar, Ayrımcı Uygulamalar ve Hak Mücadelesi**, (Yay. Haz.: E. Uzpeder, S. Danova/Roussinova, S. Özçelik, S. Gökçen, EDROM, ERRC, hYd), İstanbul, s. 129- 135.
- Göztepe, E., (2003), “Yurttaşlığın Kamusal ve Ulusüstü Boyutu: Avrupa Yurttaşlığı ve “Göçmen Forumu” Örnekleri”, **A. Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt 52, Sayı 4, s. 229- 248.
- Hancock, I., (1992), “Introduction”, **The Gypsies of Eastern Europe**, (Ed.: David Crowe and John Kost), New York: M.E. Sharpe Inc.
- Hasluck, M., (1948), “Firman of A. H 1013–14 (A. D. 1604-5) Regarding Gypsies in The Western Balkans”, **Journal of the Gypsy Lore Society**, 3-27, s. 1-12.
- Kaya, A. (2006), “Yurttaşlık, Azınlıklar ve Çokkültürcülük”, **Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar**, T.H. Marshall ve Tom Bottomore, 1. Baskı, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 138.
- Kolukırık, S. (2009a), “Tarlabası Çingenerinin Kimlik Algısı”, **Dünden Bugüne Çingener**, İstanbul: Ozan Yayıncılık, s. 59-69.
- Kymlicka, W., Norman, W. (2008), “Vatandaşın Dönüşü: Vatandaşlık Kuramındaki Yeni Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme”, **Vatandaşlığın Dönüşümü-Üyelikten Haklara-** (Haz.: Ayşe Kadioğlu), (Çev.: Can Cemgil), İstanbul: Metis Yayıncılık, s. 185-217.

- Marsh, A. (2008a), “Türkiye Çingenerinin Tarihi Hakkında”, **Biz Buradayız! Türkiye’de Romanlar, Ayrımcı Uygulamalar ve Hak Mücadelesi**, (Haz.: E. Uzpeder, S. Danova/Roussinova, S. Özçelik, S. Gökçen, EDROM, ERRC, hYd), İstanbul, s. 5-19.
- Marsh, A., (2008b), “Etnisite ve Kimlik: Çingenerin Kökeni”, **Biz Buradayız! Türkiye’de Romanlar, Ayrımcı Uygulamalar ve Hak Mücadelesi**, (Haz.: E. Uzpeder, S. Danova/Roussinova, S. Özçelik, S. Gökçen, EDROM, ERRC, hYd), İstanbul, s. 19-27.
- Marshall, T. H., (2006), “Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, **Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar**, T. H. Marshall ve Tom Bottomore, (Çev.: Ayhan Kaya), 1. Baskı, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları: 138.
- Serin, A., “AB Ülkeleriyle Ortak Bir Noktamız Daha Çingener”, **Hürriyet Gazetesi**, 08.05.2005., <http://arama.hurriyet.com.tr/arsivnews.aspx?id=317684>.
- Ünsal, A., (1998), “Yurttaşlık Anlayışının Gelişimi”, **75 Yılda Tebaadan Yurttaş Doğru**, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, s. 4-11.

## **Raporlar**

- ECRI, Irkçılık ve Hoşgörüsüzlüğe Karşı Avrupa Komisyonu 2. Türkiye Raporu, Strasbourg, 2001, <http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/ecri/Country-by-country/Turkey/TUR-CbC-II-2001-037-TUR.pdf>, Erişim: 05.10.2009.
- ECRI, Irkçılık ve Hoşgörüsüzlüğe Karşı Avrupa Komisyonu 3. Türkiye Raporu, Strasbourg, 2005, <http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/ecri/Country-by-country/Turkey/TUR-CbC-III-2005-5-TUR.pdf>, Erişim: 05.10.2009.
- ERRC, (2009a), “Issues Brief: Roma Rights in Turkey”, <http://www.errc.org/cikk.php?cikk=2254&archiv=1>, Erişim: 30.11.2009
- ERRC, (2009b), “In Turkey, Roma Face Discrimination”, <http://www.errc.org/cikk.php?cikk=1113&archiv=1>, Erişim: 30.11.2009.